

UDK: 726.84 (497.6) “ 1992/1995 “
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.453
Primljen: 28. 8. 2025.
Prihvaćen: 7. 11. 2025.
Izvorni naučni rad

Hikmet Karčić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
karcichikmet@gmail.com

Geografija zločina: prirodne jame u službi masovnih zločina u Bosni i Hercegovini 1992–1995.

Apstrakt: Prirodne jame u Bosni i Hercegovini, nastale djelovanjem geoloških procesa, pretvarane su u mjesta masovnih zločina i grobnica. Prema podacima Instituta za nestale osobe BiH, do sada su izvršene ekshumacije na više od pedeset lokacija širom zemlje, pri čemu se posebno izdvajaju područja Krajine, istočne i južne Hercegovine. Najpoznatije masovne grobnice poput Laništa kod Ključa, Bezdana kod Bihaća, Hrastove Glavice kod Sanskog Mosta svjedoče o sistematskom karakteru zločina i pokušajima potpunog prikrivanja tragova. Ekshumacije provedene u poslijeratnom periodu otkrile su stotine posmrtnih ostataka, među kojima su muškarci, žene, djeca i starije osobe. Proces identifikacije žrtava ostao je otežan zbog premještanja tijela, degradacije uzoraka i nedostatka podudaranja DNK profila. Iako su donesene određene sudske presude, za veliki broj slučajeva nikada nije otvoren postupak, niti postoje potpune informacije o samom zločinu. To otežava kako procesuiranje počinitelaca tako i naučno istraživanje i objektivno utvrđivanje činjenica. Kroz ovo istraživanje jasno se potvrđuje da se jame kao specifična mjesta zločina izdvajaju od drugih lokacija po svojoj brutalnosti.

Ključne riječi: jame, masovne grobnice, Bosna i Hercegovina, ratni zločini, ekshumacije, identifikacija žrtava, pravda, kultura sjećanja

Abstract: Natural pits in Bosnia and Herzegovina, formed through geological processes, were turned into sites of mass crimes and graves. This practice has continuity dating back to the Second World War, when Ustaša, Chetnik and Partisan units used pits to conceal victims, and it reappeared during the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina between 1992 and 1995. According to the Institute for Missing Persons of Bosnia and Herzegovina, exhumations have so far been carried out at more than fifty locations across the country, with the regions of Krajina, eastern, and southern Herzegovina standing out in particular. The most well-known mass graves, such as Lanište near Ključ, Bezdana near Bihać, and Hrastova Glavica near Sanski Most, testify to the systematic nature of the crimes and to the attempts to completely conceal the evidence. Post-war exhumations revealed hundreds of human remains, including men, women, children, and the elderly. The process of identifying the victims has remained difficult due to the relocation of bodies, sample degradation, and the lack of DNA matches. Although certain court verdicts have been issued, for a large number of cases no proceedings have ever been opened, nor are there complete records about the crimes themselves. This hampers both the prosecution of perpetrators and scientific research aimed at establishing the facts objectively. This study clearly confirms that pits, as specific sites of suffering, stand out from other locations by their particular brutality.

Keywords: pits; mass graves; Bosnia and Herzegovina; war crimes; exhumations; victim identification; justice; culture of remembrance.

Uvod¹

Kroz historiju načini postupanja sa žrtvama masovnog nasilja nisu bili samo logistički imperativ, već i indikator civilizacijskih normi te, u konačnici, konstitutivni element samog zločina. Dok grobnice i groblja svjedoče o ritualu i sjećanju, drugi lokaliteti govore o mračnijoj prošlosti. Prirodne šupljine poput vrtača, pećina, pukotina i rasjeda nastalih geološkim procesima širom svijeta i kroz različite vremenske periode višestruko su korišteni kao masovni grobovi. Ovi lokaliteti, često stvoreni sporim i indiferentnim djelovanjem prirodnih sila, postali su idealne lokacije za skrivanje posljedice zločina monumentalnih razmjera.

U genezi masovnih zločina pitanje zbrinjavanja leševa često je bilo potpuno marginalizovano ili izostalo iz operativnog planiranja počini-laca. U nedostatku unaprijed osmišljenih procedura tijela su ostavljana na licu mjesta, prepuštana lokalnim zajednicama ili vlastima na rješavanje. Ovo nepostupanje dovodilo je do formiranja nezakopanih polja smrti, širenja bolesti i narušavanja osnovnog ljudskog dostojanstva. Alternativno, posmrtni ostaci žrtava često su bacani u rijeke ili jezera kako bi se učinak zločina prikrrio. Nasuprot tome, u rijetkim, sistematičnijim slučajevima masovna ubistva unaprijed su podrazumijevala i iskopavanje masovnih grobnica.

Na području bivše Jugoslavije pojam *jame* postao je sinonim za strahotu, za stravični zločin. Nije bez razloga: ustaški zločini nad srpskim žrtvama tokom Drugog svjetskog rata postali su dio kolektivnog pamćenja u postratnoj Jugoslaviji. Ustaški režim masovno je koristio prirodne

¹ Ovaj rad predstavlja rezultat naučnoistraživačkog projekta realiziranog u okviru Univerziteta u Sarajevu – Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava pod nazivom “Topografija zločina: prirodne jame, špilje, pećine i stijene kao masovne grobnice”. Projekat je podržan po Javnom pozivu za sufinansiranje naučnoistraživačkih / umjetničkoistraživačkih i istraživačko-razvojnih projekata i programa iz Budžeta Kantona Sarajevo za 2024. godinu od strane Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo, a voditelj projekta bio je dr. sc. Hikmet Karčić. Istraživanje provedeno u okviru ovog projekta dodatno je obogatilo autorove rezultate, a stečena saznanja i zaključci nesumnjivo će imati značajnu vrijednost za buduće naučnoistraživačke poduhvate. Ovim putem izražavamo iskrenu zahvalnost Ministarstvu na ukazanoj podršci.

jame za skrivanje tijela žrtava. Ova pojava posebno je bila vezana za Hercegovinu, gdje se i danas mogu naći mnogi spomenici koji obilježavaju jame – masovne grobnice ustaškog zločina.²

Drugi termin koji se povezuje s našim prostorima je *foibe*. Termini *jama* i *foiba* su sinonimi. Zbog kamenog tla, koje je teško kopati, foibe su se tradicionalno koristile kao mjesta za odlaganje otpada, a povremeno su ih birale i osobe koje su se odlučile na suicid.³ Upravo na ovim lokalitetima, na području Jadranskog primorja, uključujući i Istru i Dalmaciju, u drugoj polovini rata partizani su bacali brojne zarobljene talijanske vojnike, ali i civile u ove jame.⁴

U konačnici, u jame su bacane žrtve četničkih zločina. Među mnogobrojnim primjerima izdvaja se slučaj jame Čavkarice nedaleko od Bileće, gdje je jedna djevojčica Hadžera Čatović Bijedić preživjela klanje 1941. godine.⁵ Njeno svjedočenje postalo je javno tek nakon pola stoljeća.⁶

Upotreba jama ponovila se za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine, kada su prirodne jame na desetinama lokacija širom Bosne i Hercegovine korištene kao masovne grobnice. Ovo istraživanje ima za cilj osvijetliti dio ove jako kompleksne i nedovoljno istražene teme.

² Ivo Lučić, “Shafts of life and shafts of death in Dinaric Karst, Popovo polje case (Bosnia & Herzegovina)”, *Acta Carsologica* 36, br. 2 (septembar 2007): 325–329.

³ Gaetano Dato, “Foiba of Basovizza: the Pit, the Monument, the Memory, and the Unknown Victim. 1945–1965”, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, Monografski broj: *Rat i Sjećanje*, VIII/8 (2013): 37–38.

⁴ Raoul Pupo i Roberto Spazzali, *Foibe* (Milano: Bruno Mondadori, 2003), 11–13.

⁵ Tahir Pervan, *Čavkarica – vrata pakla* (Mostar: Zonex ex libris, 2006).

⁶ Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945: zbornik dokumenata i svjedočenja* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 36–38. Iako se pojam “jama” u kolektivnom pamćenju na prostoru bivše Jugoslavije ponajprije vezuje uz ustaške zločine (posebno u Hercegovini), važno je napomenuti da su prirodne šupljine korištene i od strane drugih oružanih formacija. Pored foiba koje su u Istri i Dalmaciji služile partizanima za prikrivanje žrtava, četnici su također upotrebljavali jame u istočnoj Hercegovini, poput Čavkarice kod Bileće. Na taj način “jama” postaje širi simbol prakse prikrivanja masovnih zločina, a ne isključivo obilježje jedne ideologije ili vojne formacije.

Jame u Bosni i Hercegovini za vrijeme agresije 1992–1995.

Prema podacima Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine, u periodu 1993–2025. izvršene su ekshumacije jama na 55 lokacija širom Bosne i Hercegovine.⁷ Jame su se nalazile u sljedećim općinama: Bihać, Sanski Most, Bosanska Krupa, Ribnik, Drvar, Bosanski Petrovac, Ključ, Sarajevo – Stari Grad, Livno, Mrkonjić-Grad, Ključ, Kladanj, Šekovići, Olovo, Banja Luka, Bosansko Grahovo, Sokolac, Foča, Kalinovik, Rogatica, Rudo, Mostar, Nevesinje, Konjic, Kupres, Široki Brijeg, Gacko i Prozor.⁸

Proces ekshumacija posmrtnih ostataka žrtava rata iz jama započeo je ubrzo nakon okončanja agresije, ali je najveći broj ekshumacija obavljen u periodu od 1999. do 2010. godine, što ukazuje da je to vrijeme bilo najintenzivnije u pogledu istraživanja ratnih zločina, traganja za nestalima i otkrivanja skrivenih lokacija.⁹

Ekshumacije su obavljane u gotovo svim dijelovima Bosne i Hercegovine, a posebno se izdvajaju Krajina i istočna i južna Hercegovina. Gradovi poput Bihaća, Sanskog Mosta, Ključa i Bosanske Krupe često se pojavljuju u evidenciji, što pokazuje da je ovo područje bilo mjesto brojnih ratnih zločina i prisilnih nestanaka. Na jugu i jugoistoku zemlje, posebno u općinama Nevesinje, Mostar, Konjic, Gacko i Široki Brijeg, također su otkrivene brojne jame.¹⁰

Najveća takva grobnica Lanište-I kod Ključa otkrivena je u novembru 1996. godine, gdje je ekshumirano čak 188 tijela. Većina žrtava ekshumiranih iz evidentiranih jama ubijena je tokom 1992. godine. To potvrđuje historijsku činjenicu da je upravo 1992. bila godina najintenzivnijih i najmasovnijih zločina nad civilnim stanovništvom u Bosni i

⁷ Arhiv Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine (dalje: INO BiH), Sarajevo, Centralna evidencija nestalih. Želim se zahvaliti gospođi Dženani Šarić, stručnom savjetniku na Institutu za nestale osobe Bosne i Hercegovine, na dostavljenim informacijama.

⁸ Arhiv INO BiH, Centralna evidencija nestalih.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

Hercegovini. U manjem broju slučajeva posmrtni ostaci datiraju iz kasnijih godina rata (1993–1995), dok se pojedine grobnice odnose i na historijske događaje, poput Drugog svjetskog rata. Primjer za to je grobnica u Prhovu kod Bosanskog Petrovca, gdje su ekshumirani posmrtni ostaci žrtava iz tog perioda.¹¹

U procesima ekshumacije i istraga učestvovala su različita kantonalna i okružna tužilaštva, među kojima se najčešće spominju kantonalna tužilaštva Bihać, Sarajevo, Tuzla i Mostar. U kasnijem periodu, što važi i danas, predmete ekshumacije vodi Tužilaštvo Bosne i Hercegovine.¹²

U čestim slučajevima navodi se da su za posmrtnu ostatku žrtava “profili izolovani, ali nema podudaranja”.¹³ To znači da su uzeti DNK uzorci, ali da u bazi podataka nije pronađeno genetsko podudaranje s članovima porodica ubijenih. Ovaj problem ukazuje na činjenicu da proces identifikacije i dalje nailazi na ozbiljne prepreke, čak i nakon što su posmrtni ostaci pronađeni. U nekim slučajevima zabilježeno je da su tijela izmještena, što pokazuje da je princip premještanja tijela važio i za žrtve iz jama.¹⁴

Uzimajući u obzir da zločini u jamama nisu bile predmet posebnih naučnih istraživanja, već su bile djelimično obuhvaćene kroz publikacije, u ovom istraživanju će se predstaviti nekoliko jama kao studije slučaja, i to: Bosanska krajina i Nevesinje.

Jama Lanište I i II

Lanište I primarna je masovna grobnica smještena u planinskom području, 14 kilometara od Ključa. Locirana je u četinarskoj šumi na prijevoju zvanom Lanište. Od magistralnog puta udaljena je 1,3 km makadamskim putem koji se odvaja ka jugoistoku.¹⁵ Ekshumacija na ovom mjestu započela je u oktobru 1996. godine, a otkriveni su posmrtni

¹¹ Arhiv INO BiH, Centralna evidencija nestalih.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Jasmin Odošić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini 1992–1995. godine* (Sarajevo: Preporod, 2015), 165.

ostaci 188 osoba, od kojih je 170 identificirano. Policijske i vojne snage Srpske republike Bosne i Hercegovine izvršile su masovne zločine nad Bošnjacima na području općine Ključ. Treća četa Saničkog bataljona (dijela 17. lake pješadijske brigade Vojske Republike srpske) provela je blokadu, pretres i "čišćenje terena" u rejonu sela Donjih Biljana, uključujući zaseoke Domazeta, Botonjića, Jabukovca i Brkića, s jasno utvrđenim borbenim rasporedom i zadacima. Kao komandant te čete, Marko Samardžija je 10. jula 1992. godine naredio vojnicima da muški bošnjački civili iz zaselaka Brkići i Balagića Brdo napuste svoje kuće i krenu na livadu Jezerinem, gdje su ih dočekali vojnici s oružjem uperenim prema njima.¹⁶ Starije osobe od 18 i mlađe od 60 godina, s rukama na leđima, provedene su u dvorište Osnovne škole u Biljanima¹⁷, gdje su ih vojnici 17. lake pješadijske brigade i policija priveli. Neki od zarobljenih civila zatvoreni su u učionice škole, iz kojih su kasnije vođeni u grupama od pet do deset i ubijani, dok su preostali primorani da prođu kroz špalir uz udaranje do autobusa. Preživjeli su autobusima odvedeni u Lanište, gdje je većina ubijena. Tokom večernjih sati sakupljani su i odvoženi posmrtni ostaci ubijenih. Tog dana najmanje 144 muškarca ubijeno je iz vatrenog oružja.¹⁸

Lanište II prirodna je jama duboka oko 25 metara. Ono što je posebno karakteristično za ovu grobnicu jeste njen položaj u blizini kasarne Inženjerijskog puka Drugog krajiškog korpusa Vojske Republike. Prema dostupnim podacima, Mujo Begić ističe da je ta jedinica bila uključena u prikrivanje posmrtnih ostataka ubijenih Bošnjaka iz Ključa.¹⁹

¹⁶ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: X-KRŽ-05/07, *Presuda protiv Marka Samardžije*, Sarajevo, 3. novembar 2006, 7.

¹⁷ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-99-36-T, Pretresno vijeće II, *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*, Presuda, Den Haag, 1. septembar 2004, paragraf 650. Pored zločina u Biljanima je zapaljena i džamija istog dana.

¹⁸ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: X-KR-05/07, *Presuda protiv Marka Samardžije*, Sarajevo, 3. novembar 2006, 1.

¹⁹ Mujo Begić, *Genocid u Ključu* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Bihać: Univerzitet u Bihaću, 2012), 211.

Nakon ubistava u julu 1992. godine tijela žrtava skrivena su u podzemnoj pećini Bezdan na lokalitetu Lanište, smještenoj pored puta u šumovitom predjelu, na dubini većoj od 20 metara. Srpske vojne snage od početka 1992. godine koristile su obližnji planinarski dom kao svoju bazu. Posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka iz Biljana otkriveni su u četiri masovne grobnice, uključujući Lanište I, te u nekoliko manjih grobnica s ostacima nekoliko osoba, kao i u pojedinačnim grobovima. Većina tih grobnica bila je udaljena deset ili više kilometara od Biljana. U masovnoj grobnici Lanište I najstarija žrtva bio je Bećo Ćehić, star 85 godina, dok je najmlađa bila četveromjesečna beba Amila Džaferagić, koja je preminula držeći flašicu u naručju ubijene majke. Ekshumirani su i posmrtni ostaci 29 maloljetnika, uključujući sedmero djece mlađe od deset godina. Dokazi o ubistvima na lokaciji Lanište I obuhvataju tragove metaka na drveću pored pećine u koju su tijela žrtava bačena. Spomen-ploča sada obilježava mjesto masovne grobnice, a pećina je ograđena i pokrivena, ali se i dalje može ostvariti uvid u unutrašnjost kako bi se uočila njena dubina.²⁰

Masovna grobnica Lanište II otkrivena je u Babinoj dolini, koja se nalazi oko 2,7 kilometara od prijevoja Lanište. Ova grobnica locirana je krajem 1995. godine, a smještena je nasuprot grobnici Lanište I na udaljenosti od otprilike 2 kilometra zračne linije. Smještena je na planini Grmeč. Riječ je o prirodnoj dolini prečnika oko 15 metara, u koju su bačeni posmrtni ostaci žrtava, kasnije prekriveni slojem zemlje. Posmrtni ostaci pronađeni su u središtu doline, uključujući vreće podvezane konopcima u kojima su otkrivene ljudske lobanje,²¹ odnosno prije same likvidacije žrtve su bile dekapitirane.²²

Na udaljenosti od oko 10 metara istočno od ove grobnice u trenutku ekshumacije i istraživanja uočeni su tragovi uklonjene zemlje. Površina

²⁰ "Bitter Land: Lanište", *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)* (pristup ostvaren: 24. april 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/laniste-i/?lang=bs>).

²¹ Osnovni sud u Ključu, Broj: KRI. 58/96, *Zapisnik o uviđaju i ekshumaciji masovne grobnice Lanište II*, Ključ, 5. oktobar 1996, 2.

²² Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 171.

veličine 4x4 metra ostala je ogoljena, s kamenitom podlogom na kojoj još nije izrasla trava, za razliku od okolnog terena. U istom pravcu, osam metara dalje, nalazi se još jedan sličan trag uklanjanja zemlje, dimenzija 5x3,5 metra. Širi prostor oko grobnice predstavlja prirodnu zaravan prekrivenu travom, koja se nalazi na raskršću više šumskih puteva.²³

Ekshumacija je izvršena u periodu 5–7. oktobra 1996. godine. Iz grobnice su ekshumirani posmrtni ostaci 77 Bošnjaka iz sela Krasulje, Kamičak i Velagići, koji su ubijeni 1. juna 1992. godine ispred Osnovne škole u Velagićima. Ubijanje je izvršeno 1. juna 1992. godine, nakon što su svi muškarci iz zaselaka poput Hasića, Hadžića, Vojića, Nezića i okolnih sela pozvani da se okupe na policijskom punktu u Velagićima. Onima koji su se odazvali, vojni policajci oduzimali su lične stvari i zatvarali ih u prostor stare škole. Kasno uvečer muškarci su izbačeni napolje i strijeljani. Nekoliko Bošnjaka preživjelo je strijeljanje, ali su ranjenici koji su ostali ležati ispred škole ubijeni hicem u glavu. Sljedećeg dana tijela su utovarena u kamione i prevezena na lokalitet Babina dolina, gdje su zatrpana. Tokom ekshumacije u grobnici su pronađeni metalna štangla za vuču vozila, tri metalne kante zapremine 20 litara, lična karta na ime Zukić Hasna, kao i čahure i zrna raznih kalibara puščane i pištoljske municije.²⁴

Sud Bosne i Hercegovine osudio je Marka Samardžiju na 7 godina zatvora zbog zločina na području Ključa, uključujući napad na Biljane.²⁵ Boško Dević, bivši pripadnik VRS-a, osuđen je na 10 godina zatvora zbog zločina u Ključu²⁶, dok je suđenje Mladenu Kovačeviću, također bivšem pripadniku iste vojske, privremeno obustavljeno zbog njegovog narušenog zdravlja. Sud BiH također je osudio bivše pripadnike VRS-a

²³ Osnovni sud u Ključu, Broj: KRI. 58/96, *Zapisnik o uviđaju i ekshumaciji masovne grobnice Lanište II*, Ključ, 5. oktobar 1996, 2.

²⁴ Begić, *Genocid u Ključu*, 224.

²⁵ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: X-KR-05/07, *Presuda protiv Marka Samardžije*, Sarajevo, 3. novembar 2006.

²⁶ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 024100 19 Krž, *Presuda protiv Boška Devića*, Sarajevo, prvostepena 7. decembar 2018; potvrđena 21. juna 2019. (pristup ostvaren: 5. maj. 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/1099>).

Marka Adamovića na 20 godina i Boška Lukića na 12 godina zatvora zbog učešća u udruženom zločinačkom poduhvatu koji je imao za cilj progon nesrpskog stanovništva na području Ključa tokom ljeta 1992, uključujući i napad na Biljane.²⁷

Jama Bezdana

Jama Bezdana smještena je na području Gorjevac – Hrgar, oko 6 kilometara udaljena od ceste Bihać – Bosanski Petrovac, do koje vodi makadamski put. Ova jama, skrivena šumom i vegetacijom, nije bila vidljiva s obližnjeg puta, što sugerira da je pažljivo odabrana s namjerom da ubistva zarobljenika iz logora Ripča budu unaprijed planirana. Prema svjedočenjima, masovna grobnica nastala je u prvoj polovini jula 1992. godine na visini od 744 metra nadmorske visine, dok su tijela pronađena na dubini od 85 metara. Jama Bezdana bila je jedna od prvih masovnih grobnica otkrivenih u Bosanskoj krajini, a unutar nje su nađena burad s kiselinom, koja je trebala uništiti posmrtnu ostatke. Tokom ekshumacije otkrivene su čahure različitih kalibara i tragovi eksplozivnih naprava. Neki od posmrtnih ostataka pronađeni su u sjedećem položaju, što ukazuje na to da su žrtve bile žive bačene u jamu. Ekshumaciju je predvodio sudija Kantonalnog suda Bihać Adem Jakupović. Veliki broj neidentifikovanih žrtava iz masovne grobnice Bezdana rezultat je nekoliko faktora. Žrtve su bačene u jamu duboku preko 80 metara, što je dovelo do miješanja posmrtnih ostataka i propadanja uzoraka. Početna identifikacija vršena je klasičnim metodama, korištenjem antropološke analize i identifikacijom na osnovu odjeće ili ličnih predmeta. Kasnije su gotovo svi ostaci ponovo ekshumirani i identificirani pomoću DNK analize, što je omogućilo precizniju identifikaciju.²⁸ Ekshumacija je trajala 1–30. 9. 1997. godine.²⁹

²⁷ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 003359 14 Kžž (X-KR/05/119), *Presuda u predmetu Marko Adamović i dr.*, Sarajevo, prvostepena 30. maj 2011; drugostepena 20. decembar 2013; trećestepena 21. novembar 2014. (pristup ostvaren: 10. maj. 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/782>).

²⁸ Mujo Begić, *U Opsadi 1201 dan. Sigurna zona UN-a Bihać* (Bihać: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013), 277.

²⁹ Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 67.

Pećina je dugi niz godina korištena kao deponija smeća, što je stvorilo talusni konus naslaga na dnu pećine. Područje direktno ispod otvora sadržavalo je najdublje naslage i bilo je najviša tačka na “dnu” pećine. Smeće se većinom sastojalo od guma i unutrašnjih guma, razbijenih staklenih boca, plastičnih kontejnera, isteknutih registarskih tablica i ličnih karata, životinjskih leševa, kožnih vojničkih remena i opreme, raznovrsnih zahrđalih vatrenih oružja i neeksplozivnih eksplozivnih sredstava itd. Gotovo svi ostaci bili su potpuno skeletizirani zbog djelovanja vode u pećini tokom pretpostavljenih pet godina otkako su bačeni.³⁰

Ubistva su vršili brigadni izviđači 15. bihačke brigade, pripadnici Vojne policije i milicije tzv. srpske opštine Bihać. Zatvorenici su dovođeni u malim grupama i brutalno likvidirani – klanjem, vatrenim oružjem, a neki su živi bacani u prirodne vrtače i pećine. Prethodno su zarobljenici bili mučeni i sakaćeni. Isti počinioci odgovorni su za ubistva zarobljenika u logorima Rišac i Račić.³¹

Na Višem sudu u Beogradu započelo je suđenje Draganu Dopuđi, bivšem pripadniku 15. bihačke brigade VRS-a, optuženom za sudjelovanje u ubistvu najmanje deset bošnjačkih civila u selu Hrgar kod Bihaća. Prema optužnici, Dopuđa i drugi pripadnici njegove jedinice između 24. juna i prve polovine jula 1992. godine ušli su u radionicu u selu Ripač, gdje su bili zarobljeni civili. Izvedeno je najmanje deset osoba, koje su bile vezane i kamionom prebačene u Hrgar, gdje su potom ubijene. Dopuđa se tereći da je lično ubio četvericu njih, a vojnici su tijela žrtava bacili u jamu Bezdana u Hrgaru. Njihovi posmrtni ostaci pronađeni su 1997. godine, zajedno s ostacima 73 druge žrtve. Dopuđa je odbacio optužbe, tvrdeći da je u vrijeme navodnog zločina bio pripadnik Vojne policije, te da se 15. bihačkoj brigadi pridružio tek u septembru.³² Optužnica je podignuta pred

³⁰ Tal Simmons, Physicians for Human Rights, *Forensic Monitoring Project Report Hrgar, Jama-Bezdan Exhumations of the Bihać Expert Team* (1 September – 5 October 1997), Tuzla, 3. novembar 1997, 2.

³¹ Mujo Begić, *Ljutočka dolina, nikad ne zaboravi* (Sarajevo: Grafičar, 2004), 158.

³² Viši sud u Beogradu – Odeljenje za ratne zločine, Predmet broj: K. Po2 9/2020, *Presuda protiv Dragana Dopuđe*, glavni pretres 9. mart 2021.

Sudom Bosne i Hercegovine protiv Dragana Dopuđe i Željka Stanarevića 2. 10. 2014. godine, ali Dopuđa je već tada bio nedostupan tijelima krivičnog progona BiH.³³ Željko Stanarević, bivši vojni policajac 15. lake pješadijske brigade VRS-a, osuđen je na 13 godina zatvora pred Sudom Bosne i Hercegovine zbog učešća u zločinima. Sud ga je proglasio odgovornim za sudjelovanje u ubistvima najmanje deset bošnjačkih civila u blizini sela Hrgar. Prema presudi, Stanarević je, zajedno s još šest pripadnika VRS-a, došao u traktorski servis u Ripaču, gdje su civili bili zatvoreni od 24. juna do početka jula 1992. godine.³⁴

Jama Hrastova Glavica

Hrastova Glavica je pećina smještena oko 15 kilometara od Sanskog Mosta, grada na sjeverozapadu Bosne i Hercegovine. Na toj lokaciji pronađeni su posmrtni ostaci 121 identificirane žrtve zločina koji je izvršen 5. augusta 1992. godine. Većina žrtava bili su zatočenici logora Keraterm i Omarska kod Prijedora, osim dvije osobe za koje se pretpostavlja da su stradale tokom Drugog svjetskog rata. Nakon što su dovedene autobusima, žrtve su ubijene i bačene u jamu duboku oko 20 metara.³⁵ U augustu 1992. godine zatočenici iz logora Keraterm i Omarska ukrcani su u autobuse koji su krenuli ka Sanskom Mostu. Tokom puta neki od njih su ubijeni od strane neidentifikovanih pripadnika MUP-a i VRS-a.³⁶ Na lokaciji Hrastova Glavica, koja se nalazi oko 30 kilometara od Prijedora, pronađeno je ukupno 126 tijela. Forenzički stručnjaci utvrdili su da je u

³³ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 017818 14 Kro, *Optužnica protiv Dragana Dopuđe*, Sarajevo, potvrđena 2. oktobra 2014. (pristup ostvaren: 15. maj. 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/876>).

³⁴ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 017149 16 Krž, *Presuda protiv Željka Stanarevića*, Sarajevo, prvostepena 28. april 2016; drugostepena 5. juni 2017. (pristup ostvaren: 15. maj. 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/829>).

³⁵ "Bitter Land: Hrastova Glavica", *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)* (pristup ostvaren: 2. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/hrastova-glavica/?lang=bs>).

³⁶ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-99-36-T, Pretresno vijeće II, *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*, Presuda, Den Haag, 1. septembar 2004, paragraf 454.

121 slučaju smrt nastupila usljed rana zadobijenih vatrenim oružjem.³⁷

Logoraši iz Keraterma koji su preživjeli zločin u sobi 3 prebačeni su 4. augusta u logor Omarska. Kako je za sljedeći dan bio najavljen dolazak britanske novinarske ekipe, 120 logoraša koji su dopremljeni iz Keraterma, zajedno sa još šest logoraša, rano ujutro 5. augusta ukrcani su u autobuse i dovedeni blizu tog područja. Šumskim putem su ih vodili do jame, gdje su ih, vezane u trojkama metalnom žicom, ubijali i bacali u jamu. Ibrahim Ferhatović, jedini zatočenik koji je uspio pobjeći, ispričao je način egzekucije ljudima koji su ga našli nakon što je bježao i lutao po okolnim šumama. Zahvaljujući Ibrahimu Ferhatoviću saznalo se za ovaj zločin. Ono što se dogodilo jest da je Ferhatović izložio svoju priču, ali je potom ubijen tokom kasnijih “čišćenja” šuma. Njegovo tijelo pronađeno je i ekshumirano na drugom lokalitetu, ali njegova priča ostala je zapamćena, ukazujući na to da su u jednoj jami izvršena pogubljenja. U istraživanju njegovog svjedočenja uz pomoć lovaca koji su bili upoznati s terenom jama je locirana.³⁸ Jama je ostala nepoznata većini mještana okolnih sela, jer je smještena u gustoj šumi, na miniranom području.³⁹

Jama je bila prikrivena truhlim granama, prekrivenim slojem suhog lišća. Nakon uklanjanja tog sloja otvor jame, širine oko 70 cm, postaje vidljiv. Zidovi jame obloženi su prirodnim vapnenim blokovima stijena debljine oko 10 cm. Između tih slojeva nalaze se neravne pukotine, što stvara privid da je otvor možda ručno izrađen.⁴⁰

Prema zapisniku Kantonalnog suda u Bihaću o ekshumaciji masovne grobnice na području Hrastove Glavice, u grobnici su pronađeni komadi žice, kanapa i lanaca kojima su u nekim slučajevima bili vezane žrtve. Također su pronađeni puščani meci, čahure i ručne bombe, dok su na

³⁷ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-97-24-T, Pretresno vijeće, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003, paragraf 211.

³⁸ Davorka Turk i Radomir Radević, *Sadašnjost naše prošlosti: šire područje Jasenovca, Prijedora i Sanskog Mosta* (Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2023), 39.

³⁹ Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 613.

⁴⁰ Kantonalni sud u Bihaću, Broj: KRI-76/98, *Zapisnik o ekshumaciji masovne grobnice “Hrastova glavica”*, Podvidača, Sanski Most, 7. decembar 1998, 3.

zidovima grobnice bili vidljivi tragovi gelera.⁴¹ To može značiti da su pripadnici VRS-a nakon bacanja tijela u jamu bacali ručne bombe kako bi dodatno uništili tragove zločina. S druge strane, Amor Mašović je za “Jutarnji list” izjavio da je tolika količina minsko-eksplozivnih sredstava pronađenih na dnu jame dokaz kako su neke žrtve žive bacane u jamu te da su ih potom ubijali tromblonskim minama.⁴² Na osnovu obdukcioničkih zapisnika, samo su tri žrtve podlegle zbog ozljeda prouzrokovanih detonacijom minsko-eksplozivnih sredstava, dok je većina žrtava bila likvidirana iz neposredne blizine.⁴³

Tijela su očigledno bila bačena u jamu, što je dovelo do nasumičnog nagomilavanja u dva do tri sloja. Mnoga su se, kako izgleda, skotrljala do dna nagnutog pećinskog poda nakon što su pala na vrh gomile, a kako su se ostaci raspadali, neki skeletni dijelovi, posebno lobanje, također su završili na dnu. Kako se gomila tijela raspadala i sabijala pod vlastitom težinom, došlo je do umjerenog razdvajanja dijelova tijela i miješanja sa susjednim ostacima. Rezultat je bio da je većina ostataka ostala dovoljno povezana tako da se moglo prepoznati pojedinačne skupove ostataka, ali značajno razdvajanje mnogih kostiju učinilo je većinu tih skupova nepotpunim.⁴⁴

Od 7. do 16. decembra 1998. godine Državna komisija za nestale osobe BiH, u saradnji s Ljekarima za ljudska prava (*Physicians for Human Rights – PHR*), izvršila je ekshumaciju posmrtnih ostataka 121 žrtve iz podzemne pećine. Forenzički izvještaj pokazuje da su ostaci pripadali muškarcima u dobi od 17 do 60 godina, a na većini skeleta uočeni su

⁴¹ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-09-92-T, Pretresno vijeće I, *Tužilac protiv Ratka Mladića*, Presuda, Den Haag, 22. novembar 2017, paragraf 1150.

⁴² Mladen Kristić, “Četnici su žrtve bacali u jamu i ubijali tromblonskim minama”, *Jutarnji list*, 11. decembar 1998.

⁴³ Federacija Bosne i Hercegovine, Kantonalna bolnica “Dr. Irfan Ljubijankić”, Služba za patologiju, *Obdukcijски nalazi od 9. februara, 13. februara i 31. marta 1999.*

⁴⁴ Richard J. Harrington, Physicians for Human Rights, *Forensic Monitoring Project Report: Hrastova Glavica Cave Recovery*, State Commission on Missing Persons, Tuzla, 16. decembar 1998, 3.

tragovi povreda uzrokovanih vatrenim oružjem. Većina žrtava bila je obučena u civilnu odjeću, koja je dobro očuvana.⁴⁵

Jama Bunarevi

Masovna grobnica jama Bunarevi smještena je u općini Mrkonjić-Grad, na udaljenosti od 33 kilometra od Ključa. Riječ je o prirodnoj jami dubokoj oko 35 metara, koja se nalazi u zaseoku Bunarevi, u selu Gornje Ratkovo. Tokom 1992. godine pripadnici Vojske i MUP-a Republike srpske ubili su Bošnjake iz Sanskog Mosta i Ključa te njihova tijela bacili u ovu jamu. Da bi prikrili tragove, u jamu su bacali i uginule životinje. Prilikom ekshumacije, koja je obavljena od 13. do 15. septembra 2000. godine, iz jame je izvađeno oko 70 neeksplozivnih ubojitih sredstava.⁴⁶

Lokacija grobnice, prije ekshumacije, bila je neobilježena. Radi se o prirodnoj podzemnoj vertikalnoj spilji čiji se otvor nalazi ispod karakterističnih gromada stijena. Sam otvor jame sastoji se od dva odvojena kraka koji se međusobno spajaju u podzemlju. Jama se nalazi u tipično kraškom području, okružena nizom prirodnih depresija (vrtača). Šire gledano, smještena je na zaravni bez šumskog pokrivača, prekrivenoj isključivo prirodnom travnom vegetacijom. Tačna lokacija grobnice udaljena je 13 kilometara sjeveroistočno od Ključa. Nalazi se približno 40 metara od makadamskog puta koji se odvaja iz Čađavice s magistralnog puta Bihać – Jajce. Istim tim makadamskim putem, koji se nastavlja preko Manjače, ostvaruje se veza prema Banjoj Luci.⁴⁷

Grobnica je smještena unutar elipsaste doline, dubine oko 8 metara i dimenzija 25x35 metara. Otvor vertikalne spilje nalazi se na njenom zapadnom rubu. U jami je pronađeno i izvađeno 36 minobacačkih granata 60 mm, jedna ručna bomba i jedna zolja.⁴⁸ Postavlja se pitanje

⁴⁵ “Bitter Land: Hrastova Glavica”, *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)* (pristup ostvaren: 2. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/hrastova-glavica/?lang=bs>).

⁴⁶ Begić, *Genocid u Ključu*, 256.

⁴⁷ Begić, *Genocid u Ključu*, 256–260.

⁴⁸ Odošević, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 209.

zbog čega su pronađene tolike količine aktivnih minsko-eksplozivnih sredstava u jami. Veoma je izvjesno da su počinioci zločina, nakon bacanja tijela u jamu, namjerno koristili eksploziv kako bi dodatno sakrili tragove zločina, uništili ostatke žrtava i otežali eventualne ekshumacije. Ovakva taktika ukazuje na smišljeni pokušaj prikrivanja zločina i eliminacije materijalnih dokaza.

Dana 15. januara 2001. godine Borka Ožegović je brutalno ubijena u svojoj kući samo nekoliko stotina metara od jame Bunarevi. Starica je svezana i preklana, s tim da ništa iz kuće nije ukradeno. Iako su počinitelji ovog zločina ostavili dovoljno tragova, do danas slučaj ostaje neriješen.⁴⁹ Postoji pretpostavka da je Borka Ožegović, neposredno prije ubistva, pružila informacije o tačnoj lokaciji masovne grobnice.

Jama Golubnjača

Tokom agresije brojni Bošnjaci iz Bosanske Krupe bili su zatočeni u osnovnim školama u Jasenici, Arapuši i Osnovnoj školi “Petar Kočić”. U ovim objektima pripadnici VRS-a redovno su ih fizički i psihički zlostavljali. Najteži zločini, uključujući likvidacije, događali su se u školama u Jasenici i Arapuši. U Osnovnoj školi “Petar Kočić” zatvorenike je nadzirala vojna policija, a zatočeni su bili izloženi posebno brutalnom režimu zlostavljanja. Najmanje dvoje zatočenika preminulo je usljed posljedica torture, dok su drugi izgubili život tokom prisilnog rada na frontu.⁵⁰ U Osnovnoj školi “Petar Kočić” higijenski uslovi bili su jako loši. Pripadnici MUP-a RS-a koji su nadzirali školu redovno su maltretirali zatočenike i često ih mučili elektrošokovima.⁵¹ Za navedene rat-

⁴⁹ Nikola Morača, “Dosije: Popili kafu sa staricom, vezali je i zaklali”, *Nezavisne novine*, 23. juli 2011. (pristup ostvaren: 15. juni 2025, <https://www.nezavisne.com/novosti/hronika/Dosije-Popili-kafu-sa-staricom-vezali-je-i-zaklali-Foto/98938>).

⁵⁰ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-02-54-T, Pretresno vijeće III, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Drugi pretpretresni podnesak tužilaštva (optužnice u vezi sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom), Den Haag, 31. maj 2002, paragraf 790.

⁵¹ Kablovima iz akumulatora automobila klemama su pričvršćivani za ručne i nožne prste, struju bi uključivali i isključivali u razmacima od pet minuta.

ne zločine osuđen je Dragan Rodić zvani “Šaula” na 8 godina zatvora.⁵² Nekoliko zatočenika premješteno je u logor Kamenica u općini Drvar.⁵³ Žrtve iz logora Kamenica su nakon likvidacije odvožene oko 25 km dalje do sela Podovi (pored puta Drvar – Bosanski Petrovac) i bacane u jamu Golubnjača, duboku 45 metara.⁵⁴

Nakon što je logorašima stavljen povez na oči i ruke vezane žicom, kombijem su ih odvezli na lokalitet jame. Logoraše su likvidirali jednog po jednog, pucajući im u glavu, te su nakon egzekucija bacali njihova tijela u jamu. Nakon što su izvršene likvidacije, pokušali su maskirati jamu, tako što su je zatrпали različitim otpadom.⁵⁵

Na lokaciji nisu otkriveni značajniji tragovi, osim područja iznad jame, gdje su se prije ekshumacije uočavali tragovi smeća, uključujući ostatke vojnog odijela i predmeta vezanih uz hranu. Također je pronađena neaktivirana zolja, odnosno raketni projektil RBR 64 mm M-80. Ekshumacija je provedena u periodu 17. 4–21. 4. 2001, pri čemu je pronađeno 19 tijela. Ekshumirani ostaci imali su na sebi neku odjeću, koja je bila teško prepoznatljiva, a tijela su bila u fazi skeletizacije. Iz jame Golubnjača ekshumirani su uglavnom cjeloviti posmrtni ostaci. Po genezi riječ je o primarnoj grobnici. Jama je duboka 64 metra i iz nje su izvađene velike količine smeća, 65 kamionskih guma, kao i neeksplozivna minsko-eksplozivna sredstva, te ostaci civilne odjeće i jedne vojničke cipele.⁵⁶

⁵² Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: X-KR-09/684-1, *Presuda protiv Dragana Rodića*, Sarajevo, optužnica potvrđena 15. juni 2010; presuda 26. oktobar 2010. (pristup ostvaren: 17. juni 2025, <https://sudbih.gov.ba/Court/Case/295>).

⁵³ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-00-39-T, Pretresno vijeće I, *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, Presuda, Den Haag, 27. septembar 2006, paragrafi 397, 402 i 798.

⁵⁴ Begić, *Genocid u Ključu*, 261–262.

⁵⁵ Mujo Begić, *Genocid u Sanskom Mostu* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2017), 197.

⁵⁶ “Nastavljena ekshumacija iz jame Golubnjača”, *Bljesak.info*, 23. juli 2018. (pristup ostvaren: 31. maj 2025, <https://bljesak.info/vijesti/flash/nastavljena-ekshumacija-iz-jame-golubnjaca/242780>).

Među ekshumiranim žrtvama pronađena su i dva vojnika VRS-a Jasim Bašić⁵⁷ i Dušan Bursać⁵⁸, koji su ubijeni i bačeni u jamu Golubnjača. Svjedoci navode da su ubijeni jer su počeli voditi bilješke o zločinima nad Bošnjacima, a također su i sami svjedočili određenim zločinima koje su počinili pripadnici VRS-a.⁵⁹ S druge strane, Jasmin Odobašić navodi da su Bursać i Bašić ubijeni zbog toga što su bili svjedoci likvidacije oficira VRS-a Milana Sovilja, koji je bio jedan od oficira što su pokušavali da poštuju pravila Ženevske konvencije.⁶⁰

Pored dva tijela pronađen je po jedan metak. Ekshumirani su bili u dobi 26–30 godina, odnosno 45–50 godina. Žrtve su se nalazile prije egzekucije u logoru Kamenica. Preko očiju su imali povez. Na skeletnim ostacima primjetne su višestruke povrede glave i grudnog koša.⁶¹ Na području Drvara ekshumirano je ukupno 21 tijelo.⁶²

Jama Trubar

Tužilaštvo Bosne i Hercegovine provelo je ekshumaciju posmrtnih ostataka iz masovne grobnice Trubari, na području općine Bihać. Utvrdjeno je da posmrtni ostaci pripadaju hrvatskim civilima, žrtvama iz Drugog svjetskog rata, ubijenima u julu 1941. godine, među kojima je bio i drvarski župnik Waldemar Maksimilijan Nestor. Ubijeni su dok su se vraćali s hodočašća iz Knina. Na inicijativu Banjalučke biskupije i biskupa dr. Franje Komarice, te nakon razgovora s glavnim tužiteljem Goranom Salihovićem, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine ubrzalo je aktivnosti i omogućilo predaju posmrtnih ostataka Banjalučkoj biskupiji.⁶³

⁵⁷ Republika Srpska, Vlada, Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica, *Zapisnik o identifikaciji posmrtnih ostataka*, broj 83/2004, Banja Luka, 15. april 2004.

⁵⁸ Republika Srpska, Vlada, Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica, *Zapisnik o identifikaciji posmrtnih ostataka*, broj 15/2006, Banja Luka, 27. februar 2006.

⁵⁹ Begić, *Genocid u Sanskom Mostu*, 198.

⁶⁰ Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini 1992–1995. godine*, 612.

⁶¹ Kantonalni sud u Bihaću, Predmet broj: KRI-21/01, Zapisnik, Bihać, 17. april 2001.

⁶² Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini 1992–1995. godine*, 143.

⁶³ "Izvršena ekshumacija posmrtnih ostataka iz masovne grobnice Trubari", *Avaz.ba*, 19. novembar 2014. (pristup ostvaren: 5. juli 2025, <https://avaz.ba/vijesti/bih/147145/izvrse-na-ekshumacija-posmrtnih-ostataka-iz-masovne-grobnice-trubari>).

Ono što je posebno interesantno jeste što su pored navedenih “historijskih” posmrtnih ostataka pronađeni i ostaci Amira A., pripadnika Armije Republike Bosne i Hercegovine, koji je u junu 1993. godine nestao u rejonu Vrška – Hasinog vrha kod Bihaća.

Jama Ravnice/Dervišova jama

Dana 28. juna 1992. godine u selu Bravsko u općini Bosanski Petrovac mještani su zarobili pripadnike Armije RBiH: C. M., S. E. i B. S. Nakon što su ih doveli ispred pošte, Stričević Slavko zvani “Švabo”, pripadnik Rezervnog sastava Policije RS-a, zlostavljao je zarobljenike. B. S. je pogođen metkom iz pištolja u glavu, što je rezultiralo njegovom trenutnom smrću. Preostala dvojica zarobljenika bila su prisiljena da njegovo tijelo stave na prikolicu, a zatim su svi odvezeni do jame Ravnica. Tamo su i oni brutalno ubijeni automatskom puškom, a tijela su bačena u jamu kako bi se prikrilo zločin. Stričević Slavko je osuđen na 10 godina.⁶⁴ O zločinu je svjedočio jedan od Srba očevidaca Veselko Ožegović: “Kod Pošte je bilo okupljeno skoro cijelo selo. Tu su stajala dva nepoznata mladića s rukama podignutim uvis, a jedan je ležao mrtav. Iz Pošte je izašao Slavko i naredio njima dvojici da na traktorsku prikolicu utovare ubijenog. Naredio mi je da pratim kolonu. Mislio sam da ga vozimo na groblje, međutim rekao je da ih nećemo sahraniti, već baciti u Dervišovu jamu.”⁶⁵

Dana 25. februara 2002. godine na području općine Bosanski Petrovac istražena je jama u rejonu Podsrnetice, poznata kao “Ravnice”. Ovaj naziv je ušao u službeni zapisnik Kantonalnog suda u Bihaću. Na dubini od 22 metra pronađena su tri tijela. U potrazi za nestalim pripadnicima ARBiH otkriveni su skeletni ostaci bez odjeće, za koje se smatralo da pripadaju starijim žrtvama. Policijska istraga provedena među lokalnim stanovništvom otkrila je da je jedno od tijela identifikovano po imenu Derviš, iz

⁶⁴ Kantonalni sud u Bihaću, Predmet broj: 01 0 K 006752 12 K, *Presuda u predmetu Slavko Stričević*, Bihać, 27. juni 2013.

⁶⁵ Dženita Džubur, “Mještani presudili”, *Detektor.ba*, 13. mart 2013. (pristup ostvaren: 6. juli 2025, <https://detektor.ba/2013/03/13/mjestani-presudili/>).

mjesta Sanica u općini Ključ, koji je odveden tokom Drugog svjetskog rata od strane komšija Srba, nakon čega mu se gubi trag. Prema lokalnim izvorima, jama je vjerovatno preimenovana u “Ravnice” u svrhu prikrivanja zločina, ali je među stanovnicima ostala poznata kao “Dervišova jama”. Kasnije su pronađeni i rođaci žrtve. Ovaj specifičan slučaj samo je jedan u nizu onih koji također govori o kontinuitetu zločina nad Bošnjacima.⁶⁶

Jama Tihotina

Jama Tihotina predstavlja primarnu masovnu grobnicu smještenu iznad sela Pritoka, osam kilometara od Bihaća, grada u sjeverozapadnoj Bosni i Hercegovini. Ovo je druga masovna grobnica otkrivena na području Bihaća, u kojoj su se nalazili posmrtni ostaci civila Bošnjaka i Hrvata iz Ljutačke doline, Bihaća, Ključa i Bužima. Masovnu grobnicu su 2002. godine otkrili lokalna policija i Institut za nestale osobe BiH. Ekshumacija je trajala u periodu 2–25. 9. 2002. godine⁶⁷. Ovaj lokalitet domicilno stanovništvo naziva *slovenski majdan*.⁶⁸

Tihotina je udaljena 2–3 kilometra od naselja Pritoka. Jama je prirodna pukotina dimenzija 10 metara u dužinu, a širine oko 1,5 m u svom najširem dijelu. Duboka je 45 metara.⁶⁹ Nekadašnja jama bila je rudnik ugljena, a njena dubina prelazi 100 metara. U njoj su pronađeni posmrtni ostaci 53 osobe starosti od 17 do 55 godina. Žrtve su bili bivši zatočenici ratnih logora Ripač i Račić, kao i žene i starije osobe iz sela Ripač. Na ovom mjestu danas se nalazi spomen-ploča u čast 53 ubijena civila. Prema sudskim presudama, oko 5.000 mještana iz Kulen-Vakufa, Orašca, Ćukova, Klise i Ripača protjerano je iz svojih domova. Oko 100 muškaraca odvedeno je u logore Ripač i Račić, gdje su kasnije ubijeni.⁷⁰ Zbog prirodnog strujanja zraka u jami proces raspadanja tijela je

⁶⁶ Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 613.

⁶⁷ Begić, *U Opsadi 1201 dan*, 287.

⁶⁸ Begić, *Genocid u Ključu*, 268.

⁶⁹ Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 76.

⁷⁰ “Bitter Land: Jama Tihotina”, *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)* (pristup ostvaren: 28. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/tihotina-pit/?lang=bs>).

ubrzan, što je znatno otežalo njihovu identifikaciju. Prema saznanjima prikupljenim tokom operativnih radova kantonalnog MUP-a i Komisije za traženje nestalih osoba, u jami Tihotina najvjerovatnije su se nalazila tijela ubijenih Bošnjaka koji su bili zatočeni u logoru Račić. Likvidaciju jedne grupe zarobljenih Bošnjaka nad jamom izvršili su: Zdravko Ćurguz, Pero Kenjalo, Krljić Ganjo, Đuro Bubara i Popović Ratko.⁷¹

Bivši pripadnik VRS-a Zoran Tadić dogovorio je saradnju s Kantonalnim tužilaštvom u Bihaću, priznajući da je 1992. godine u Orašcu sudjelovao u ubistvu 18 civila, većinom žena, starijih ljudi i jedne maloljetnice. Nakon ubistava tijela su sakupljena i zapaljena.⁷² Nakon što je 2012. priznao krivicu i dobio kaznu od 12 godina, Tadić je pomogao vlastima da pronađu posmrtno ostatke ubijenih civila u jami Tihotina, blizu Orašca.

Još četverica bivših pripadnika VRS-a priznali su krivicu. Kantonalni sud u Bihaću osudio je Jovicu Tadića na 12, Zorana Bergu i Željka Babića na 11, a Gorana Mihajlovića na 10 i po godina zatvora. Bivši pripadnik snaga bosanskih Srba Đuro Tadić osuđen je 2014. godine na 10 godina zatvora pred Specijalnim sudom u Beogradu. Dvojica drugih optuženih u ovom predmetu Gojko i Slobodan Đurić preminuli su prije izricanja presude, dok je Cvetko Tadić, za kojeg se tvrdi da je također učestvovao u ubistvima, u bijegu.⁷³

Jama Zvečarka

Na lokalitetu sela Stjepanovići u općini Bosanska Krupa, uz put koji vodi ka Lušci Palanki, otkrivena je masovna grobnica Zvečarka. Ova prirodna jama dubine od približno 20 metara korištena je za prikrivanje zločina nad logorašima iz logora oformljenog u Osnovnoj školi “Petar Kočić” u Bosanskoj Krupi. Jama se geološki sastoji od tri etaže blagog

⁷¹ Begić, *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi*, 169.

⁷² Kantonalni sud u Bihaću, Predmet broj: 01 0 K 006076 12 K, *Presuda u predmetu Jovica Tadić i dr.*, Bihać, 1. februar 2012, 1–4.

⁷³ “Bitter Land: Jama Tihotina”, *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)* (pristup ostvaren: 28. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/tihotina-pit/?lang=bs>).

nagiba. Prva etaža nalazi se na dubini od oko 18 metara, a od nje do samog dna jame proteže se još dodatnih 10 metara, što ukupnu dubinu čini procijenjenih 25 metara. Dno jame nepravilnog je oblika, dimenzija otprilike 4x12 metara. Tokom ekshumacije na prvoj etaži pronađeni su skeletni ostaci tri osobe, na drugoj pet, a na dnu jame još tri žrtve. Svi posmrtni ostaci pripadaju logorašima iz spomenutog logora, što ovu lokaciju svrstava u mjesta koja trajno nose tragove planski izvršenih zločina. Zatvorenici su ubijeni u logoru, a njihovi ostaci potom su prebačeni i bačeni u ovu grobnicu.⁷⁴ Prema knjizi Muje Begića, iz Zvečarke je ekshumirano 11 lica, a prema novijim istraživanjima, ekshumirano je 12.⁷⁵

Jame u Nevesinju

U haškim presudama za zločine u Nevesinju koriste se izrazi “srpske snage” i “srpski vojnici”, ali nije jasno precizirano da li se to odnosi na vojne ili policijske formacije. Izuzetak su “šešeljevci”, koji se izričito spominju među tim snagama. Odgovornost za pojedine zločine pripisana je “paravojnim jedinicama” i Nevesinjskoj brigadi VRS-a i pripadnicima MUP-a RS-a.

Civili, većinom bošnjačke nacionalnosti, bili su zatvoreni u različitim centrima, a njihova domaćinstva bez razloga su pretresana. Većina žena i djece koja su bila zatvorena u podrumu toplane u Kilavcima nisu dobijala hranu i vodu. Majke su bile primorane da daju djeci urin kako bi izbjegli dehidraciju. U junu su ih ubili srpski vojnici.⁷⁶ Osim u podrumu toplane u Kilavcima srpske vlasti su 1992. godine u Nevesinju držale civile, većinom bošnjačke nacionalnosti, zatočene u Gornjem Rakitnom, kao i u fabrici i radionici alata, koje su činile jedan zatočenički centar.⁷⁷

⁷⁴ Mujo Begić, *Bosanska Krupa 1992–1995. – Porušeni grad* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2016), 263.

⁷⁵ Begić, *Genocid u Sanskom Mostu*, 271.

⁷⁶ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-00-39-T, Pretresno vijeće, *Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda*, Den Haag, 27. septembar 2006, paragrafi 670–671.

⁷⁷ Ibid. 671.

Na području istočnog Mostara i naselja Zijemlje označene su lokacije povezane sa zločinima nad Nevesinjcima, uključujući Osnovnu školu u Dnopolju, te jame Dubravica – Breza i Doline – Kušići. Također, u Konjicu je na lokalitetu Boračkog jezera istaknuta lokacija bivšeg policijskog odmarališta i ugostiteljskog objekta “Strela”, koja je povezana sa zločinima nad Nevesinjcima.⁷⁸ U ljeto 1992. godine u selu Žulja kod Nevesinja ubijene su 33 osobe, a tijela većine žrtava još uvijek nisu pronađena. Kako vrijeme prolazi, porodice žrtava gube nadu u pronalaženje njihovih posmrtnih ostataka, kao i u to da će počinitelji zločina biti privedeni pravdi.⁷⁹

Prema optužnici, 26. juna pripadnici Interventnog odjeljenja 5. bataljona Nevesinjske brigade VRS-a na planini Velež, na lokalitetu Jase-nov do – Teleća lastva u općini Mostar, zarobili su 75 bošnjačkih civila koji su bježali zbog napada na njihova sela u Nevesinju. Po naređenju komande Petog bataljona, civili su dovedeni pred školu u Zijemlja, gdje su muškarci razdvojeni od žena i djece. Zdravko Kandić je, prema optužnici, naredio likvidaciju muškaraca, koji su potom odvezeni na lokalitet Breza – Dubravica, gdje je strijeljano 31 lice. Civili su u malim grupama od dva ili tri muškarca izvođeni iz kamiona i dovedeni do ivice jame, gdje su ih, zajedno s drugim vojnicima, Dragan Ivanišević, Milan Trifković i Goran Došlo strijeljali automatskim oružjem, a njihova tijela padala su u jamu. U isto vrijeme Dragan Đurđić, Dragoslav Aćimović, Siniša Kandić i Zdravko Kandić stajali su polukružno oko jame i kamiona kako bi spriječili bijeg prestravljenih civila. Zdravku Kandiću također se pripisuje odgovornost za organizaciju prebacivanja žena i djece razdvojenih u Zijemljima, koji su potom zatvoreni u kotlovnici u

⁷⁸ Lamija Grebo, “Obilježene lokacije grobnica, zatočenja i stradanja u Hercegovini”, *Detektor.ba*, 10. maj 2021. (pristup ostvaren: 17. juli 2025, <https://detektor.ba/2021/05/10/obiljezene-lokacije-grobnica-zatocenja-i-stradanja-u-hercegovini/>).

⁷⁹ *Živjeti s neizvjesnošću: Priče porodica osoba nestalih u Bosni i Hercegovini (1992–1995)* (Sarajevo: Balkan Investigative Reporting Network – BIRN, 2022), 26 (pristup ostvaren: 13. maj 2025, https://detektor.ba/wp-content/uploads/2022/09/price-o-porodica-ma-bh-web_.pdf).

Nevesinju. Nakon četiri dana, kako navodi optužnica, njihov trag se gubi i do danas nisu pronađeni. Jedna od tačaka optužnice tereti Kandića da je 24. juna 1992. naredio napad, nezakonito hapšenje i zatvaranje bošnjačkih civila iz zaseoka Škarice u selu Zijemlja, što je izvršio Đurđić s pripadnicima Petog bataljona. Zarobljeni civili prebačeni su u logor u Bileći, osim četverice, od kojih su dvojica nestala, a dvojica su ubijena. Prema optužnici, 29. juna pripadnici Petog bataljona zarobili su 12 bošnjačkih civila na lokalitetu Teleća lastva. Civili su zatvoreni u školu u Zijemlju, gdje su premlaćivani, mučeni i silovani, a potom su odvedeni na lokalitet Doline, gdje su ih Dragan Ivanišević i Goran Došlo ubili zajedno s drugim vojnicima. Mladen Kandić optužen je da je pred školom u Zijemlju ubio jednog civila snažnim udarcem nogom u grudi. Zdravko Kandić i Dragan Đurđić također se terete za zarobljavanje civila 12. jula u mjestu Podporim, u općini Mostar. Civili su dovedeni na Rujište, gdje je jednom od njih odsječeno uho, nakon čega su ubijeni. U posljednjoj tački optužnice navodi se da je u augustu 1995. godine zarobljeno pet pripadnika Armije RBiH, koji su prebačeni u komandu Nevesinjske brigade i predani Zdravku Kandiću, tadašnjem pomoćniku načelnika za obavještajne poslove. Kandić ih je ispitao, nakon čega je naredio da ih jednog po jednog izvedu i ubiju, što je i učinjeno.⁸⁰

Planine oko Nevesinja pune su masovnih i pojedinačnih grobnica. Od preko 20, samo tri su obilježene odgovarajućim spomen-obilježjem. Ne mogu se izostaviti lokacije poput jame Dubravica – Breza, gdje je strijeljano 26 muškaraca, te jame Dolina – Kušići, iz koje je ekshumirano 12 tijela nevesinjskih Bošnjaka. Druge lokacije s masovnim grobnicama su Kiser iznad Boračkog jezera, jama Lipovača iznad Nevesinja i Teleća lastva, koja se smatra sekundarnom masovnom grobnicom.⁸¹

⁸⁰ Tužilaštvo Bosne i Hercegovine, Predmet broj: T20 0 KTRZ 0004090 05, *Optužnica u predmetu Kandić i dr.*, Sarajevo, 1. februar 2022.

⁸¹ Lamija Grebo, "Obilježene lokacije grobnica, zatočenja i stradanja u Hercegovini", *Detektor.ba*, 10. maj 2021. (pristup ostvaren: 17. juli 2025, <https://detektor.ba/2021/05/10/obilježene-lokacije-grobnica-zatocjenja-i-stradanja-u-hercegovini/>).

Ulaz je manjih dimenzija (približno 1,5 m u prečniku), kamenom obložen okrugli otvor koji se spušta otprilike 3 m prije nego što se otvori u jednu šupljinu, koja ima prečnik od približno 3 do 4 m. Relativno ravno kameno dno šupljine ima dubinu od 7,2 m. Artikulirani i odjeveni skeletni ostaci pokrivali su gotovo cijelu površinu dna u trenutku ekshumacije. Ostaci su se sastojali od gotovo potpunih skeleta (12 osoba, od srednjih godina do starijih muškaraca i žena). Tijela su bila blizu jedno drugom, s nekim preklapanjem ostataka (a time i miješanjem kostiju), ali nije bilo značajnog nagomilavanja tijela. Svi su bili odjeveni u civilnu odjeću. Nisu pronađeni ostaci vojne opreme i oružje, ali su pronađene puščane čahure. S obzirom na skućene radne uslove i vremenska ograničenja, ostaci nisu podvrgnuti temeljitom terenskom ispitivanju. U jami su pronađene i brojne kosti životinja (uključujući krave i konje).⁸²

ICMP-ov⁸³ tim je u mrtvačnici Sutina prvo pregledao tijela, uzeo uzorke kostiju, a zatim je izvršio reasocijaciju slučajeva ekshumiranih na lokalitetu Jama Lipovača. Utvrđeno je da se radi o opljačkanoj primarnoj masovnoj grobnici iz koje su posmrtni ostaci prebačeni na nepoznatu lokaciju. U ovim slučajevima većina identifikovanih skeletnih elemenata temelji se na analizi izlovene DNK, a to su većinom samo koštani fragmenti ili pojedinačne kosti.⁸⁴

Za zločine počinjene na području Nevesinja Sud BiH po komandnoj odgovornosti osudio je Krstu Savića, bivšeg načelnika Centra javne bezbjednosti Trebinje, na 17 godina zatvora.⁸⁵ Također, Radivoje Solda,

⁸² Richard J. Harrington, Physicians for Human Rights, *Forensic Monitoring Project Report: Doline Cave Recovery*, State Commission on Missing Persons, Tuzla, 19. decembar 1998; april 1999, 1–3.

⁸³ International Commission for Missing Persons (Međunarodna komisija za nestale osobe).

⁸⁴ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), *Preporuke za daljnji rad u fazi II i III u Mrtvačnici Sutina. Drugi dodatak izvještaju o pregledu stanja neidentifikovanih posmrtnih ostataka u Mrtvačnici Sutina u Mostaru* (Sarajevo: ICMP, 22. januar 2015), (pristup ostvaren: 16. juni 2025, <https://www.icmp.int/wp-content/uploads/2019/04/icmp-fsd-aa-632R-4-add2-W-bcs-doc.pdf>).

⁸⁵ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: X-KR-07/4000, *Presuda u predmetu Krsto Savić i dr.*, Sarajevo, 24. mart 2009.

pripadnik VRS-a, osuđen je na 5 godina zatvora temeljem sporazuma o priznanju krivnje za krivična djela, uključujući protivpravno zatvaranje, silovanje i nehumano postupanje.⁸⁶ Milenko Vuković dobio je kaznu od godinu i šest mjeseci zatvora od Okružnog suda u Trebinju zbog zlostavljanja zatočenika u Domu JNA.⁸⁷ Pored toga, zločini nad Bošnjacima Nevesinja uključeni su u hašku presudu Momčilu Krajišniku, koji je osuđen na 20 godina zatvora.⁸⁸

U vrijeme provođenja istraživanja i pisanja članka vodio se postupak protiv određenih lica zbog ratnih zločina ispred Suda BiH. U optužnici se, između ostalog, navodi da su optuženi Zdravko Kandić (preminuo za vrijeme sudskog postupka), Dragan Đurđić, Dragan Ivanišević, Goran Došlo, Milan Trifković, Siniša Kandić, Dragoslav Acimović, Mladen Kandić i Damir Antelj u periodu od juna do augusta 1992. godine, tokom rata i oružanog sukoba u BiH, kao dio širokog i sistematičnog napada Vojske Republike srpske i Ministarstva unutrašnjih poslova Republike srpske, na području općine Nevesinje te sela Zijemlje i Ruište u općini Mostar, koji je bio usmjeren protiv civilnog nesrpskog stanovništva, bili svjesni da njihove radnje predstavljaju dio tog napada. Oni su vršili progon nesrpskog civilnog stanovništva, postavljajući diskriminatorne namjere na etničkoj i vjerskoj osnovi, uključujući ubistva, prisilne nestanke, zatvaranja i druga teška oduzimanja fizičke slobode, što je u suprotnosti s osnovnim pravilima međunarodnog prava, kao i silovanja, mučenja i druga nehumana djela s ciljem izazivanja velike patnje.⁸⁹

⁸⁶ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 018201 15 Kri, *Presuda protiv Radivoja Solde*, Sarajevo, 3. novembar 2015.

⁸⁷ Okružni sud u Trebinju, Predmet broj: 15 0 K 002168 14 K, *Presuda protiv Milenka Vukovića*, Trebinje, 13. mart 2015. (pristup ostvaren: 19. juli 2025, <https://vstv.pravosudje.ba/vstvfo/B/142/kategorije-vijesti/141/odluka-text/65589>).

⁸⁸ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-00-39-T, Pretrešno vijeće I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, *Presuda*, Den Haag, 27. septembar 2006, paragrafi 69, 110, 668–673, 718, 728, 732, 784, 797, 799, 810, 836.

⁸⁹ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 040709 21, *Optužnica u predmetu Dragan Đurđić i dr.*, Sarajevo, optužnica potvrđena: 7. februar 2022. (pristup ostvaren: 20. juli 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/2211>).

Zaključak

Prirodne pećine, ponori i vrtače, nastali dugotrajnim geološkim procesima, u ratnim okolnostima oskrnavljeni su zločinom i pretvoreni u mjesta masovnih ubistava, skrivanja tragova i negiranja dostojanstva žrtava, čime im je onemogućena adekvatna i dostojanstvena sahrana. Umjesto prostora prirodne tišine i trajanja jame su postale simboli ljudske okrutnosti i kolektivnih zločina.

Analizirani primjeri poput Laništa kod Ključa, Bezdana jama kod Bihaća, Hrastova Glavica kod Sanskog Mosta, Golubnjača u Drvaru, Bunarevi kod Mrkonjić-Grada i brojne jame na području Nevesinja potvrđuju da njihova upotreba nije bila slučajna, već planski osmišljena i provođena u okviru organizovanih struktura Vojske Republike srpske i Ministarstva unutrašnjih poslova Republike srpske. Svjedočenja i nalazi s ekshumacija govore o masovnim strijeljanjima, bacanju živih ljudi, upotrebi eksploziva i hemikalija, što jasno ukazuje na brutalnost i sistematske pokušaje organizovanih vojnih i policijskih struktura Republike srpske, uz podršku ili prešutno saučesništvo drugih društvenih i lokalnih aktera da se potpuno unište tragovi zločina.

Najveći broj žrtava potječe iz 1992. godine, kada su počinjeni najmasovniji zločini nad civilima, prvenstveno Bošnjacima, ali i Hrvatima. Ekshumacije provedene u kasnijem periodu otkrile su stotine posmrtnih ostataka muškaraca, žena, djece i starijih osoba, čime se potvrđuje da su zločini nosili obilježja genocidne namjere. Ipak, veliki broj posmrtnih ostataka i dalje čeka na identifikaciju. Činjenica da su DNK profili izolovani, ali bez podudaranja, pokazuje koliko je proces spor i složen, dok premještanje tijela dodatno otežava pronalaženje i identifikaciju žrtava.

Sudske presude koje su do sada donesene važan su, ali nedovoljan segment suočavanja s prošlošću. Za veliki broj slučajeva nema nikakvih sudskih epiloga, niti su provedena sveobuhvatna naučna istraživanja, niti postoje adekvatne informacije o samom zločinu, počinioциma i žr-

tvama. To otežava ne samo procesuiranje i ostvarivanje pravde, nego i naučno istraživanje i objektivno utvrđivanje činjenica.

Analizom podataka o jamama korištenim kao masovne grobnice izdvojen je ovaj specifičan fenomen iz šire kategorije masovnih grobnica. Naime, upravo je način skrivanja žrtava korištenjem prirodnih geoloških formi, sa svrhom trajnog prikrivanja tragova i onemogućavanja identifikacije, predstavljao jedinstvenu i karakterističnu metodologiju zločina na ovim prostorima. Značajno je istaknuti da se praksa ponovnog korištenja jama za masovne grobnice nakon Drugog svjetskog rata, tokom ratnih dešavanja na tlu bivše Jugoslavije, dokumentuje isključivo na području Bosne i Hercegovine. Ova činjenica dodatno naglašava specifičnost ovog stravičnog *modus operandi* i upućuje na potrebu da ostane poseban predmet daljih istraživanja, koji zahtijeva dodatnu analitičku pažnju i kontekstualno razumijevanje.

Na osnovu analiziranih primjera jama u ovom istraživanju može se uočiti da istraživanja u pojedinim slučajevima otvaraju više novih pitanja nego što donose konačnih odgovora. Potpuni detalji o pojedinačnim zločinima nikada neće biti poznati, prije svega, zbog nedostatka preživjelih svjedoka i fragmentarnih izvora. Ipak, izrazita sličnost i ponovljivost metoda izvršenja zločina jasno ukazuje na zaključak da jame kao mjesta zločina predstavljaju posebnu kategoriju masovnih grobnica. Posebno je značajna činjenica da su iste prirodne formacije korištene za skrivanje žrtava u različitim ratovima, poput Derviševe jame i jame Trubar, u razmaku od gotovo pola stoljeća, što ovaj fenomen čini jedinstvenim i tragično specifičnim. Upravo ta ponovljivost i kontinuitet osnažuju preporuku da jame ostanu poseban predmet daljih naučnih istraživanja.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Arhiv Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine (INO BiH), Sarajevo. Centralna evidencija nestalih.
- Kantonalna bolnica “Dr. Irfan Ljubijankić” (Federacija Bosne i Hercegovine). Služba za patologiju. Obdukcijski nalazi od 9. februara, 13. februara i 31. marta 1999.
- Kantonalni sud u Bihaću. Broj: KRI-76/98, Zapisnik o ekshumaciji masovne grobnice “Hrastova glavica”, Podvidača, Sanski Most, 7. decembar 1998.
- Kantonalni sud u Bihaću. Predmet broj: 01 0 K 006076 12 K. Presuda u predmetu Jovica Tadić i dr., Bihać, 1. februar 2012.
- Kantonalni sud u Bihaću. Predmet broj: 01 0 K 006752 12 K. Presuda u predmetu Slavko Stričević, Bihać, 27. juni 2013.
- Kantonalni sud u Bihaću. Predmet broj: KRI-21/01, Zapisnik, Bihać, 17. april 2001.
- Okružni sud u Trebinju. Predmet broj: 15 0 K 002168 14 K. Presuda protiv Milenka Vukovića, Trebinje, 13. mart 2015. (pristup ostvaren: 19. juli 2025, <https://vstv.pravosudje.ba/vstvfo/B/142/kategorije-vijesti/141/odluka-text/65589>).
- Osnovni sud u Ključu. Broj: KRI. 58/96. Zapisnik o uviđaju i ekshumaciji masovne grobnice Lanište II, Ključ, 5. oktobar 1996.
- Republika Srpska, Vlada. Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica. Zapisnik o identifikaciji posmrtnih ostataka, broj 83/2004, Banja Luka, 15. april 2004.
- Republika Srpska, Vlada. Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica. Zapisnik o identifikaciji posmrtnih ostataka, broj 15/2006, Banja Luka, 27. februar 2006.

- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 003359 14 Kžž (X-KR/05/119). Presuda u predmetu Marko Adamović i dr., Sarajevo, prvostepena 30. maj 2011; drugostepena 20. decembar 2013; trećestepena 21. novembar 2014. (pristup ostvaren: 10. maj 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/782>).
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 017149 16 Krž. Presuda protiv Željka Stanarevića, Sarajevo, prvostepena 28. april 2016; drugostepena 5. juni 2017. (pristup ostvaren: 15. maj 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/829>).
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 017818 14 Kro. Optužnica protiv Dragana Dopuđe, Sarajevo, potvrđena 2. oktobra 2014. (pristup ostvaren: 15. maj 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/876>).
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 018201 15 Kri. Presuda protiv Radivoja Solde, Sarajevo, 3. novembar 2015.
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 024100 19 Krž. Presuda protiv Boška Devića, Sarajevo, prvostepena 7. decembar 2018; potvrđena 21. juni 2019. (pristup ostvaren: 5. maj 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/1099>).
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 040709 21. Optužnica u predmetu Dragan Đurđić i dr., Sarajevo, optužnica potvrđena: 7. februar 2022. (pristup ostvaren: 20. juli 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/2211>).
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: X-KR-05/07. Presuda protiv Marka Samardžije, Sarajevo, 3. novembar 2006.
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: X-KR-07/4000. Presuda u predmetu Krsto Savić i dr., Sarajevo, 24. mart 2009.
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: X-KR-09/684-1. Presuda protiv Dragana Rodića, Sarajevo, optužnica potvrđena: 15. juni 2010; presuda 26. oktobar 2010. (pristup ostvaren: 17. juni 2025, <https://sudbih.gov.ba/Court/Case/295>).

- Tužilaštvo Bosne i Hercegovine. Predmet broj: T20 0 KTRZ 0004090 05. Optužnica u predmetu Kandić i dr., Sarajevo, 1. februar 2022.
- Viši sud u Beogradu – Odeljenje za ratne zločine. Predmet broj: K. Po2 9/2020. Presuda protiv Dragana Dopuđe, glavni pretres 9. mart 2021.

Objavljeni izvori

- Dato, Gaetano. “Foiba of Basovizza: the Pit, the Monument, the Memory, and the Unknown Victim. 1945–1965”. *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, monografski broj: *Rat i Sjećanje*, VIII/8 (2013): 37–38.
- Harrington, Richard J. *Physicians for Human Rights, Forensic Monitoring Project Report: Doline Cave Recovery*. State Commission on Missing Persons, Tuzla, 19. decembar 1998; april 1999.
- Harrington, Richard J. *Physicians for Human Rights, Forensic Monitoring Project Report: Hrastova Glavica Cave Recovery*. State Commission on Missing Persons, Tuzla, 16. decembar 1998.
- Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP). *Preporuke za daljnji rad u fazi II i III u Mrtvačnici Sutina. Drugi dodatak izvještaju o pregledu stanja neidentifikovanih posmrtnih ostataka u Mrtvačnici Sutina u Mostaru*. Sarajevo: ICMP, 22. januar 2015. (pristup ostvaren: 16. juni 2025, <https://www.icmp.int/wp-content/uploads/2019/04/icmp-fsd-aa-632R-4-add2-W-bcs-doc.pdf>).
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Predmet broj: IT-00-39-T. Pretresno vijeće I. *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*. Presuda, Den Haag, 27. septembar 2006.
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Predmet broj: IT-02-54-T. Pretresno vijeće III. *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*. Drugi pretpretresni podnesak tužilaštva, Den Haag, 31. maj 2002.
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Predmet broj: IT-09-92-T. Pretresno vijeće I. *Tužilac protiv Ratka Mladića*. Presuda, Den Haag, 22. novembar 2017.

- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Predmet broj: IT-97-24-T. Pretresno vijeće. *Tužilac protiv Milomira Stakića*. Presuda, Den Haag, 31. juli 2003.
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Predmet broj: IT-99-36-T. Pretresno vijeće II. *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*. Presuda, Den Haag, 1. septembar 2004.
- Simmons, Tal. *Physicians for Human Rights, Forensic Monitoring Project Report Hrgar, Jama-Bezdan Exhumations of the Bihać Expert Team (1 September – 5 October 1997)*. Tuzla, 3. novembar 1997.

LITERATURA

Knjige

- Begić, Mujo. *Bosanska Krupa 1992–1995. – Porušeni grad*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2016.
- Begić, Mujo. *Genocid u Ključu*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Bihać: Univerzitet u Bihaću, 2012.
- Begić, Mujo. *Genocid u Sanskom Mostu*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2017.
- Begić, Mujo. *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi*. Sarajevo: Grafičar, 2004.
- Begić, Mujo. *U Opsadi 1201 dan. Sigurna zona UN-a Bihać*. Bihać: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Dedijer, Vladimir, i Antun Miletić. *Genocid nad Muslimanima 1941–1945: zbornik dokumenata i svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Odobašić, Jasmin. *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini 1992–1995. godine*. Sarajevo: Preporod, 2015.

- Pervan, Tahir. *Čavkarica – vrata pakla*. Mostar: Zonex ex libris, 2006.
- Pupo, Raoul, i Roberto Spazzali. *Foibe*. Milano: Bruno Mondadori, 2003.
- Turk, Davorka, i Radomir Radević. *Sadašnjost naše prošlosti: šire područje Jasenovca, Prijedora i Sanskog Mosta*. Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2023.

Članci iz časopisa

- Lučić, Ivo. “Shafts of life and shafts of death in Dinaric Karst, Popovo polje case (Bosnia & Herzegovina)”. *Acta Carsologica* 36, br. 2 (septembar 2007): 325–329.

Štampa i online izvori

- “Bitter Land: Hrastova Glavica”. *Balkan Investigative Reporting Network – BIRN*. (pristup ostvaren: 2. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/hrastova-glavica/?lang=bs>).
- “Bitter Land: Jama Tihotina”. *Balkan Investigative Reporting Network – BIRN*. (pristup ostvaren: 28. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/tihotina-pit/?lang=bs>).
- “Bitter Land: Lanište”. *Balkan Investigative Reporting Network – BIRN*. (pristup ostvaren: 24. april 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/laniste-i/?lang=bs>).
- Džubur, Dženita. “Mještani presudili”. *Detektor.ba*, 13. mart 2013. (pristup ostvaren: 6. juli 2025 <https://detektor.ba/2013/03/13/mjestani-presudili/>).
- Grebo, Lamija. “Obilježene lokacije grobnica, zatočenja i stradanja u Hercegovini”. *Detektor.ba*, 10. maj 2021. (pristup ostvaren: 17. juli 2025, <https://detektor.ba/2021/05/10/obiljezene-lokacije-grobnica-zatocenja-i-stradanja-u-hercegovini/>).
- “Izvršena ekshumacija posmrtnih ostataka iz masovne grobnice Trubari”. *Avaz.ba*, 19. novembar 2014. (pristup ostvaren: 5. juli 2025,

- <https://avaz.ba/vijesti/bih/147145/izvrsena-ekshumacija-posmrtnih-ostataka-iz-masovne-grobnice-trubari>).
- Kristić, Mladen. “Četnici su žrtve bacali u jamu i ubijali tromblonskim minama”. *Jutarnji list*, 11. decembar 1998.
 - Morača, Nikola. “Dosije: Popili kafu sa staricom, vezali je i zaklali”. *Nezavisne novine*, 23. juli 2011. (pristup ostvaren: 15. juni. 2025, <https://www.nezavisne.com/novosti/hronika/Dosije-Popili-kafu-sa-stari-com-vezali-je-i-zaklali-Foto/98938>).
 - “Nastavljena ekshumacija iz jame Golubnjača”. *Bljesak.info*, 23. juli 2018. (pristup ostvaren: 31. maj 2025, <https://bljesak.info/vijesti/flash/nastavljena-ekshumacija-iz-jame-golubnjaca/242780>).
 - *Živjeti s neizvjesnošću: Priče porodica osoba nestalih u Bosni i Hercegovini (1992–1995)*. Sarajevo: Balkan Investigative Reporting Network – BIRN, 2022. (pristup ostvaren: 13. maj 2025, https://detektor.ba/wp-content/uploads/2022/09/price-o-porodicama-bh-web_.pdf).

Summary

Geography of Crime: Natural Pits used for Mass Atrocities in Bosnia and Herzegovina 1992–1995

This study examines the use of natural pits as sites of mass crimes in Bosnia and Herzegovina during the war of 1992–1995, reflecting onto them both in terms of its distorted and violent historical continuity, as well as a hallmark of wartime practices in the 1990s. While this particular phenomenon of using natural cavities (namely pits, caves and sinkholes) as mass graves has earlier precedents in the region, especially during the Second World War, the recurrence of this practice in Bosnia and Herzegovina marks it as a distinct and particularly brutal form of crime.

The paper outlines the broader historical and geographical context of pits, as places of concealment and killing, where natural hollows were co-opted into a functionally monstrous role - providing cover for disposal and obliteration. Drawing on data from the Institute for Missing Persons of Bosnia and Herzegovina, the study documents more than fifty exhumed sites across the country, with particular concentration in Krajina, eastern and southern Herzegovina. Detailed case studies of Lanište near Ključ, Bezdana near Bihać, Hrastova Glavica near Sanski Most, Golubnjača in Drvar, Bunarevi in Mrkonjić Grad and several sites in Nevesinje illustrate both the systematic nature of these crimes and the challenges they pose for investigation.

Forensic findings, court proceedings and survivor testimonies confirm that the killings were organized and executed within the structures of the Army of Republika Srpska and the Ministry of Interior of Republika Srpska, often involving mass shootings, live burials, the use of explosives and other means of destruction. Post-war exhumations revealed hundreds of remains of men, women, children and the elderly. Yet the identification process remains difficult due to body relocation, the degradation of samples and the lack of DNA matches.

Although there were court proceedings in which some of the perpetrators have been prosecuted, there are still many cases which never have reached judicial resolution. Besides this, the absence of comprehensive research and full documentation continues to hinder not only justice, but historical scholarship in this topic as well. At the same time, many of the natural formations have found the same purpose in the disturbing practices of the perpetrators across generations and different wars, especially as seen in the examples of Derviš's pit and Trubar, which underscores a disturbing continuity that sets this phenomenon apart in its brutality.

The findings confirm that pits constitute a specific and unique category of mass graves, which, besides the brutality of the events it testified, carries also significant symbolic weight. As such, we believe, they demand sustained scholarly attention and remain an essential subject for future research, remembrance and efforts toward justice.



HISTORIJSKA GRAĐA



